

V. REZUMAT

IMAGINARUL PRAIDULUI ÎN LUNGUL SECOL AL XIX-LEA (1780–1918)

Tema, spațiul și perioada istorică cercetată; structura monografiei

Satul Praid (magh. Parajd, germ. Salzberg) este situat la periferia estică a Depresiunii Transilvaniei, în partea superioară a râului Târnava Mică, în județul Harghita – o așezare locuită aproape în totalitate de maghiari¹¹²⁸ (dintre care mulți se identifică ca maghiari, secui sau „secui-maghiari”). Factorul cel mai decisiv în dezvoltarea localității este prezența zăcămintului uriaș de sare gemă ieșit la suprafață. Această resursă naturală stă la baza istoriei îndelungate a mineritului de sare și a turismului din Praid: apa sărată este folosită pentru scăldat, iar spațiile vaste ale minei de sare sunt, la fel, scena turismului medical (a speleoterapiei) și a turismului de agrement – mina primește sute de mii de vizitatori pe an în căutare de vindecare și experiențe unice.

Subiectul acestei analize este istoria schimbării imaginii Praidului înainte de sfârșitul Primului Război Mondial: tendințele identificabile ale procesului de acumulare a cunoștințelor referitoare la Praid, și de formare a acestor cunoștințe în memoria culturală la o scară de timp pe termen lung – *longue durée*. Acest studiu este ghidat de un interes specific pentru istoria călătoriilor și a turismului: în formarea unei imagini mai generale urmărește articularea imaginii a unui loc de interes, de destinație, de atracție. Perioada cercetată este secolul lung al XIX-lea – aproximativ între anii 1780–1918. Localitatea, care stă în centrul analizei de față, aparține de Principatul Transilvaniei, provincia estică a Imperiului Habsburgic, până la compromisul austro-ungar din 1867, când a devenit parte integrantă a Ungariei (până la sfârșitul Primului Război Mondial).

Cartea poate fi citită și ca o monografie de istorie locală. Cu toate acestea, se deosebește semnificativ de lucrările convenționale de acest fel prin faptul că lasă mult loc pentru problemele teoretice ale studiilor focusate pe istoria imaginii locului (sau utilizând o noțiune din știința turismului: istoria imaginii destinației). Analiza se bazează pe concepte din imagologia literară, din studiile istorice de imagine, studiile de cultură vizuală, geografia umană și studiile de turism aplicat (II.). Analiza se bazează pe teorii conform cărora o multitudine de imagini (construcții mentale) dominante și marginale coexistă în imaginarul social al unei anumite epoci, într-o stare de schimbare constantă; acestea

---

¹¹²⁸ După recensământul din 2011.

sunt mereu subiective, distorsionate în multe feluri, contradictorii și mijlocite de diferite medii. Pe parcursul cercetării au fost colectate și analizate reprezentările materiale (textuale și grafice) ale acestor imagini.

Deși problemele de cercetare se concentrează în primul rând pe zona Corund–Sovata (microregiunea „Sóvidék”, adică „Ținutul Sării”), cu un accent deosebit pe așezarea Praid, capitolele scrise în scopul contextualizării (III.3.) conturează o istorie mult mai generală a călătoriilor și a turismului. Acestea oferă o perspectivă asupra proceselor ample de formare a culturii balneare transilvane, a nașterii și instituționalizării turismului transilvănean și a dezvoltării literaturii transilvănene de călătorie și turism. Monografia nu numai că identifică relațiile de călătorie despre Praid și împrejurimile sale, dar redă și biografiile (III.4.) a aproape 50 de călători.

Componentele imaginii Praidului au fost identificate și analizate în cursul unei activități de deconstrucție. Următoarea unitate majoră a lucrării (III.5.) examinează aceste componente, unul câte unul. După o introducere, sunt discutate particularitățile formării toponimului Praid (Parajd) și a evoluției utilizării acestuia (III.5.2). Partea următoare (III.5.3.) expune reprezentările infrastructurii de călătorie și turism, respectiv aspectele culturii de servicii în zona Praidului în diferite perioade (de ex. calitatea drumurilor și condițiile de călătorie, facilitățile de cazare și de alimentație, indicatorii de siguranță sau de ospitalitate, de la o perioadă la alta). În următorul capitol (III.5.4.) sunt analizate reperle specifice locului care în diferite perioade au funcționat (sau ar fi putut funcționa) ca curiozitate, ca atracție – de exemplu Muntele de Sare; Canionul de Sare; caracteristicile mineralogice specifice (sarea colorată, agatul); apa terapeutică; vegetația halofilă; obiectele specifice ale peisajului cultural, casele de gardă; diversele facilități industriale și miniere (mina de sare, cariera, fabrica de chibrituri, fabrica de mobilă, fabrica de ceramică, etc.); ruinele castelului „Rapsóné” și bunurile folclorice legate, inspirate de acesta; etc. În funcție de rolul lor în perioadele cercetate, componentele imaginii Praidului pot fi categorizate în felul următor: (a) elemente distinctive; (b) elemente „rivalizante” sau contradictorii; (c) elemente sinergizante; și (d) elemente inactive sau marginale. Din cauza naturii amorfe a imaginii și a fluidității formării acesteia, clasificarea componentelor de imagine este o sarcină dificilă care necesită evaluare – statutul, funcția și puterea fiecărui element (în cazul studiului de față: conținutul cunoștințelor referitoare la Praid) se schimbă, chiar dacă încet, dar constant.

Anexa acestei publicații este îmbogățită de (VII.1.) reconstituirea scrisă a traseelor de pe teritoriul Transilvaniei ale călătoriilor studiate și de hărți create pe baza acestora. Astfel, lucrarea conține mai mult de 60 de hărți – anexa fiind un adevărat atlas al călătoriilor în Transilvania.

Baza de date a cercetării conține reprezentări grafice și materiale scrise de diferite genuri legate de Praid, grupate sub următoarele cuvinte cheie: (a) „știință” – enciclopedii, lexicoane, dicționare; descrieri cuprinzătoare, monografii; literatură de specialitate; manuale școlare; (b) „călătorie, băi, turism” – itinerarii, ghiduri turistice; literatura băilor transilvane; relatări de călătorie; și alte scrieri specifice călătoriilor și turismului; (c)

„știri” – texte din presă care conțin informații referitoare la călătorii, băi și turism în arealul Praidului. Baza de date a textelor este cea mai amplă bibliografie și colecție de texte referitoare la Praid până în prezent. Din cauza dimensiunii sale, nu poate fi cuprinsă în întregime în limitele acestei cărți, dar este disponibilă în versiune digitală (cu posibilitate de căutare), online, și poate fi citită, cercetată și dezvoltată în continuare.¹¹²⁹ În același timp, cuprinsul colecției de texte este disponibil și în formă tipărită în anexa publicației (VII.2.1.), iar analiza imaginilor conține o cantitate considerabilă de texte sursă sub formă de citate (textele din limbile străine sunt traduse în limba maghiară).

Este de asemenea anexată o colecție a reprezentărilor grafice legate de Praid (VII.2.2.).

Monografia este îmbogățită și cu câteva texte nepublicate până în prezent, care pot fi considerate adevărate curiozități – de ex. manuscrisul lui Paul M. Partsch (1791–1856) despre Praid din jurnalul lui de călătorie (1826).

Caracteristicile formării imaginii

Ca un prim pas în analiza de conținut, s-a pus accentul pe formarea toponimiei așezării. Cercetarea a arătat că geografiile, care au modelat imaginea Transilvaniei în Europa secolului XVIII-lea, au contribuit într-o măsură redusă la articularea imaginii Praidului; multă vreme, geografiile lui Hübner și Büsching nu au indicat fără echivoc (cu denumire și localizare clară) Praidul, sarea gemă din Praid; în publicațiile în limbi străine ale perioadei iluministe, apariția numelui în formă distorsionată și utilizarea paralelă a diferitelor variante de nume (*Parait*, *Parayd*, *Paraid*, *Parajd*) era încă frecventă. Acest aspect s-a schimbat de la sfârșitul secolului al XVIII-lea încolo; până la Primul Război Mondial, utilizarea numelui *Parajd* s-a generalizat în cea mai mare măsură. (Înainte de Marele Război, acest nume era folosit și în textele în limba română.)

Imaginea Praidului este o construcție în continuă schimbare: elemente tot mai noi și mai noi pot apărea, și totodată dispărea din aceasta; elemente inactive sau marginale pot deveni active, dominante, și invers, elemente dominante pot deveni marginale, inactive. Pe lângă componentele cele mai centrale ale imaginii Praidului (sarea ieșită la suprafață, Muntele de Sare; Canionul de Sare; mina de sare), industria chibriturilor din Praid, de exemplu, a apărut ca o componentă nouă la sfârșitul anilor 1850. Pe parcursul deceniilor următoare, fabrica de chibrituri a devenit unul dintre cele mai importante elemente din imaginea localității – până la sfârșitul secolului al XIX-lea, când, odată cu relocarea fabricii la Cluj, a devenit o componentă marginală.

Imaginea Praidului este o construcție amorfă, în care se suprapun informațiile contradictorii, false și corecte, verificabile și neverificabile. Analizele cercetării ilustrează acest lucru printr-o serie de exemple. Dintre acestea, se remarcă contradicțiile identificate privind începutul mineritului de adâncime în Praid. Cercetarea a arătat că anul 1762 apa-

¹¹²⁹ Link: <https://eda.eme.ro/handle/10598/33134>

re doar de două ori în întreaga bază de date – în lucrarea lui Balázs Orbán (1829–1890) și în scrierea lui Ödön Nemes (1847–1902), care îl citează pe Balázs Orbán. Toți ceilalți autori din secolul al XIX-lea și din anii următori până la Primul Război Mondial datează începutul mineritului în adâncime la anul 1780. Faptul că datarea incorectă (1762) este cea mai răspândită astăzi, este un indiciu al importanței monografiei excepționale a lui Balázs Orbán despre Ținutul Secuiesc și al puterii lucrării sale de a modela gândirea publică până în zilele noastre.

Analiza de imagine surprinde într-o multitudine de exemple modul în care se construiește geografia simbolică a Praidului, cum este saturat toponimul de semnificații – conotații pozitive sau negative.

În legătură cu unele elemente de imagine poate fi observat fenomenul de mitizare. În imaginea Praidului astfel de elemente mitizante reprezintă conținutul miturilor legate de ruinele castelului Rapsóné (figuri mitice – doamna Rapsóné pe o trăsură magică, zâne, comori fabuloase etc.). Ar trebui menționată aici și mitizarea spațiului de minerit, deși analiza a arătat că în cazul Praidului, probabil datorită condițiilor de transport neobișnuit de confortabile și sigure, acest spațiu subteran era mai puțin mitizat decât în cazul altor situri miniere din Transilvania și Maramureș – relatările vizitelor în mină conțin mai puțină frică de moarte, anxietate și referiri la vizite infernale sau la diverse creaturi mitice (fantomе, pitici etc.). În scrierile din primele decenii ale secolului al XX-lea, se poate detecta un alt fel de mit în jurul hanului și a persoanei „Lidi cea frumoasă”, un fel de reputație care, ca și folclorul anterior amintit, a îmbogățit imaginarul turistic al acestor vremuri.

Analizele arată estetizarea peisajului (a diferitelor elemente ale acestui peisaj) din zona cercetată. Acest fenomen al estetizării poate fi identificat în schimbarea percepției asupra peisajului montan (descoperirea frumuseții Bucinului dintre Praid și Gheorgheni). Astfel poate fi identificată și estetizarea spațiului minier, modul în care mina este evocată ca o lume extraordinară subterană. Un alt exemplu ar fi modul în care autorii (începând cu anii 1830–1840) atrag atenția asupra obiectelor topografice caracteristice peisajului cultural, asupra caselor de pe înălțimi, care păzesc stâncile de sare și izvoarele sărate, și care apar ca „dantelăria orizontului” – folosind un termen anacronic: un „skyline” specific. Aceste elemente topografice ale peisajului au funcționat, în același timp, ca simboluri ale puterii – casa de pază poate fi interpretată ca o reprezentare, manifestare, un memento al relațiilor de putere.

În imaginea Ținutului Secuiesc pot apărea componente despre Praid, iar în imaginea Praidului pot apărea caracteristicile asociate în general cu Ținutul Secuiesc – imaginea este saturată asociativ, schimbările de scară având loc fără obstacole. Astfel, originea mitică a istoriei secuimii și Ținutului Secuiesc face parte și din imaginea Praidului – adică moștenirea străbună, autenticitatea și timpurile străvechi pot fi trăite în Praid de vizitatorii acestuia drept ceva exotic. În același timp, imaginea Praidului care s-a format în ultima treime a secolului al XIX-lea, este tot mai marcată de industrializare și urbanizare, ceea ce promite vizitatorului și o resimțire a exotismului modernității și a viitorului

– în Praid, se poate vizita o unitate industrială importantă pentru întreaga Transilvanie, fabrica Reitter.

Sursele analizate arată Praidul ca fiind o așezare secuiască-maghiară (chiar dacă unele texte prezintă o imagine etnică mai nuanțată) – tema este, în general, puțin controversată, conflictuală, expusă în discursul public. (Aceasta se schimbă considerabil după Primul Război Mondial.) Astfel Praid nu era etnicizat. Discursul referitor la conținutul (grafica și limba) etichetelor de chibrituri produse în Praid, totuși, arată tensiunile în societatea de pe vremuri: publicul maghiar din Transilvania a tematizat în toată perioada de funcționare a fabricii de chibrituri Reitter din Praid „problema” faptului, că chibriturile secuiești de la Praid purtau pe lângă inscripții și simboluri maghiare des inscripții și în limba germană sau română. Această atitudine, care refuză să înțeleagă logica pieței și este suspicioasă și distantă față de antreprenorii străini, arată în cele din urmă că produsul (în acest caz, chibritul) reprezintă și locul și societatea care îl produce. Astfel, contează dacă peisajul cultural și societatea reprezentată de produs este una maghiară, una austriacă sau una românească. Acest discurs relevă, de asemenea, elementele contradictorii ale imaginii Secuiului (autoimaginea pozitivă a secuilor, imaginea Secuiului cinstit, muncitor, independent, prosper vs. imaginea omului secuie care se luptă fără succes cu problema sărăciei, emigrării, alcoolismului, etc.), precum și tensiunile dintre diferitele etnotipuri (etnotipuri referitoare la secuie vs. etnotipuri referitoare la germani, români), sau dintre alte sociotipuri (țăranul local, îmbrăcat în costum popular, socializat în mediul rural vs. întreprinzătorul străin „cu pantaloni” din lumea burgheză).

Un alt exemplu de construcție a geografilor simbolice este revelat în sacralizarea spațiului minier: în descrierile minei apar adesea cuvinte care reprezintă sălile subterane cu ziduri asemănătoare de cele din marmură, ca un spațiu de biserică, promițând (implicit) potențialului vizitator al minei experiența unei atmosfere de biserică.

Construcția geografilor simbolice poate fi exemplificată și prin muzeificarea lumii mineritului: obiectele de amintire legate de vizita extraordinară la mină (cum ar fi literele uriașe construite din lemn ale inscripției iluminate „Isten hozott”, adică ’Bine ați venit’ pentru vizita la mină din 1864 a Societății Medicilor și Naturaliștilor Maghiari) sunt expuse, imortalizând amintirea vizitei extraordinare la mină de-a lungul mai multor generații, în care mina, produsul său, istoria sa și comunitatea care a exploatat-o sunt codificate – o valoare. Aceeași muzeificare poate fi citită în practica de expunere a mineralelor: cele mai fine minerale recuperate din adâncuri reprezintă bogăția ținutului și importanța realizărilor omenești.

Încă din secolele al XVIII–XIX-lea pot fi identificate personalități deosebite cu conexiuni la Praid, care au fost prezentate de enciclopediile și lexicoanele maghiare publicate la sfârșitul secolului al XIX-lea. Această „panteonizare” este un alt fir în geneza geografilor simbolice: figura persoanelor renumite poate funcționa ca marker, ca semn distinctiv, conferind profil și atractivitate unui loc, unui peisaj, unei așezări și, ca atare, sunt extrem de relevante și în formarea turismului. Lexicoanele și enciclopediile de limbă maghiară din perioada studiată descriu trei persoane de seamă din

Praid: medicul angajat la salina Praid, János Enyedi Órás (1768–1819); scriitoarea Iza-bella Fanghné Gyujtó (1840–1914); respectiv chimistul și naturalistul Vilmos Hankó (1854–1923) – toți publicând scrieri. Ei ar fi putut intra în acest „Panteon al Praidului” de dinainte de Primul Război Mondial – dar acest Panteon abia dacă s-a construit în perioada studiată: numele lor au fost puțin asociate cu numele Praid. (Aceste publicații prezintă personalitățile identificate amintind Praidul, dar prezintă localitatea în sine fără referiri la personalitățile respective.) Prima personalitate a cărei amintire s-a integrat în imaginarul Praidului cu linii marcante a fost poetul Lajos Áprily (1887–1967), deja după Primul Război Mondial. Astăzi, segmentul cultural al turismului din Praid este construit în mare parte pe opera lui.

Pe lângă acestea, cercetarea oferă și alte exemple despre modul în care locurile do-bândesc capital simbolic. De exemplu, este amintită rivalizarea diferitelor orașe presti-gioase pentru dreptul de a organiza adunare generală a elitei științifice maghiare în 1864 (care, în final, a avut loc la Târgu Mureș, cu o excursie la Sovata și Praid); este descris faptul, că memoria extraordinarelor vizite în mină de obicei este perpetuată în cazul fie-cărui loc minier din Transilvania și Maramureș (gravură în peretele de sare; expunerea decorațiilor create cu ocazia vizitei deosebite; denumirea unor secțiuni de mină după numele călătorului deosebit; etc.); și este expus și faptul, că promovatorii băilor transil-vănene de dinainte de Primul Război Mondial etichetează locurile de scăldat cu numele băilor renumite (de exemplu, „Corund – Gleichenberg-ul Transilvaniei”), sau practica de a publica în presă numele oaspeților faimoși ai băilor în speranța de a dobândi capitalul simbolic inerent reputației lor.

Perioadele de formare a imaginarii Praidului

Sursele analizate conturează perioadele majore ale formării imaginarii Praidului. Se pot defini trei perioade majore cu câte o perioadă de tranziție între ele.

(I) Prima perioadă se încadrează aproximativ între începutul Iluminismului în Un-garia și Transilvania și sfârșitul Epocii Reformelor, la mijlocul secolului al XIX-lea. Mai precis, anul 1780 poate fi considerat cel mai semnificativ, odată cu începerea lucrărilor pregătitoare pentru prima mină de adâncime din Praid, și cu apariția lucrării lui Johann Ehrenreich von Fichtel (1732–1795) despre sarea gemă din Transilvania.

Din punct de vedere al istoriei călătoriilor și a turismului, aceasta a fost perioada călătoriilor științifice, a călătoriilor „patriotice” (călătorii realizate cu scopul descoperirii patriei) și a primilor călători „touriști” (străini). Transportul era în general lent și greoi, drumurile erau rele, iar hanurile mai degrabă mizerabile. Dintre așezările regiunii, Băile Corund a fost prima unde în Epoca Reformelor a început dezvoltarea culturii balneare – dar în anii respectivi condițiile de locuit nu erau atractive nici aici. Călătorii care au vizitat și au descris Praidul erau în mare parte oameni de știință – jurnalele de călătorie erau surse importante de cunoștințe științifice ale vremii.

Publicația cu cel mai mare impact asupra imaginii mediatizate a Praidului în această perioadă a fost lucrarea mineralogică-geologică a lui Johann Ehrenreich von Fichtel – funcționarul din Sibiu a publicat cartea sa în Nürnberg, în 1780. Majoritatea toposurilor din epocă legate de Praid își au rădăcinile în această publicație. Elementele dominante ale imaginii Praidului în aceste vremuri includ marea masă de sare gemă ieșită la suprafață (Muntele de Sare), „valea tăiată în sare” (Canionul de Sare), mina de sare, modul de exploatare a sării și alte caracteristici mineralogice (aparitia agatei, a sării fibroase-colo-rate), respectiv lacurile cu apă sărată și inundațiile acestora. Din această perioadă datează primele ilustrații grafice asociate cu numele Praid, care au apărut în formă tipărită – trei gravuri sunt incluse în descrierea de călătorie (1791) de către Balthasar Hacquet (1739–1815), publicată tot în Nürnberg: una arată Muntele de Sare și satul minier de dedesubt; alta o bucată de sare cu lapiezuri; iar a treia câteva unelte de minerit. Datorită acestor markeri (dar în primul rând Muntelui de Sare și fenomenului geologic-geomorfologic al Canionului de Sare), respectiv acestor cărți publicate în străinătate, în limba germană, numele Praidului apărea iar și iar în publicațiile din Europa Centrală și de Vest deja la sfârșitul secolului al XVIII-lea, începutul secolului al XIX-lea. Pe de altă parte, literatura de limbă maghiară din această perioadă era încă destul de săracă: înainte de anii 1860, descrierile în limba maghiară al minei de sare și ale Canionului de Sare erau foarte rare. Literatura vremii consta încă în mare parte în lucrări realizate în spiritul publicațiilor de tip „Staatskunde”, cu conținut mixt. În Epoca Reformelor s-a schimbat media: presa a devenit mai puternică și diversă, oferind publicitate relatărilor despre călătorii de scară mai mică în țară (călătorii patriotice), și diferitelor reprezentări ale băilor transilvănene. Cele mai cunoscute jurnale de călătorie în limbi străine din Epoca Reformelor, publicate în străinătate (Londra, Paris), au inclus lungi pasaje despre Praid – John Paget (1808–1892) și Auguste de Gerando (1819–1849) au călătorit amândoi prin Ținutul Sării.

Revoluția industrială a adus modernizare la minele de sare din Transilvania în anii 1780. Prima mină de adâncime la Praid, mina Iosif, a fost construită urmărind metoda veche folosită în cazul minelor în formă de clopot, dar – ca urmare a modernizării mineritului la acea vreme – ulterior și acestei mine au fost adăugate camere laterale trapezoidale, iar sălile construite mai târziu au fost deja dezvoltate folosind metoda nouă a minelor trapezoidale. Totodată, nici mina Iosif nu a fost construită într-un mod convențional: ea fiind dotată cu un sistem de scări sigur și confortabil (ceea ce nu caracteriza minele tradiționale în formă de clopot). Acest aspect este important privind siguranța vizitelor în mină, privind natura experienței și, de asemenea, reprezentările acesteia.

În această perioadă a apărut prima lucrare tipărită în care numele Praidului apare ca titlu de capitol (Fridvaldszky 1767); primul jurnal de călătorie (manuscris) care vorbește despre Praid (împăratul Iosif al II-lea 1773); primul jurnal de călătorie tipărit într-o limbă străină în care apare numele Praidului (Born 1774); primul jurnal de călătorie în limba maghiară care vorbește despre Praid (Benkő F. 1783); prima ilustrație grafică tipărită a Praidului (Hacquet 1791); prima lucrare de istorie locală (minieră) scrisă de un autor din Praid (manuscrisul lui János Órás Enyedí, înregistrat în 1794, încă neexplorat astăzi);

primul manuscris (identificat) în care vizitarea minelor din Praid nu este motivată în primul rând de interesul științific, ci de pură plăcere (Döbrentei 1817); primul ghid modern în care este menționat numele Praid (Boué 1836 / Murray 1844); și prima prezentare de baie în care Praid (minele de sare) apare ca destinație de excursie (1839).

(II) A doua perioadă cade în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aproximativ în primele trei decenii din această jumătate de veac. În același timp, însă, poate fi identificată și o perioadă de tranziție: de la sfârșitul Revoluției și al Războiului de Independență din 1848–49 până la mijlocul anilor 1860.

Din punctul de vedere al istoriei călătoriilor și turismului, aceasta a fost perioada de creștere a călătoriilor interne, de dezvoltare a culturii balneare și de apariție a publicațiilor transilvănene care au împlinit funcția ghidurilor prin descrierile obiectelor de interes și valoare din Transilvania. Condițiile de călătorie în această perioadă nu se caracterizau prin progrese spectaculoase: drumurile în construcție se deteriorau rapid, iar calea ferată transilvăneană, care se extindea în perioada dualistă, nu ajunsese în valea Târnavei Mici. În același timp, o schimbare importantă pentru Praid a fost construcția unei noi și mai convenabile rute spre Gheorgheni în prima parte a anilor 1850: „noul drum al sării” în loc de „vechiul drum al sării” (unul dintre drumurile folosite și pentru transportul sării în regiune). Pe parcursul acestor decenii, se poate documenta dezvoltarea lentă a condițiilor de cazare. Dezvoltarea unei culturi a serviciilor în regiunea „Sóvidék” era, de asemenea, lentă, după cum reiese din descrierile băii Corund, sau a băii Sovata, care încet-încet a evoluat. Cu dezvoltarea civilizației burgheze în Ungaria și Transilvania s-a schimbat și cultura călătoriilor: tot mai mulți oameni au călătorit, tot mai mulți oameni au petrecut timpul la băi. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, călătorii nu mai vizitau Transilvania doar de dragul științei, nu veneau neapărat cu acest scop, sau nu erau deloc motivați de interes științific – ultima descriere de călătorie publicată a unui om de știință din baza de date a cercetării este scrierea lui Franz von Hauer (1822–1899) din 1859.

O nouă eră a științei era, de asemenea, în curs de apariție. În anii 1850 și anii 1860, a început răspândirea publicațiilor care vorbeau despre Praid în limba maghiară – din acest moment a început să crească încet-încet numărul descrierilor în limba maghiară despre mina de sare și Canionul de Sare. Cel mai important autor al perioadei a fost mai întâi László Kőváry (1819–1907), ale cărui lucrări de pionierat au avut o funcție științifică, dar și de ghid, de inventariere a valorilor naturale și construite, iar apoi Balázs Orbán, care la sfârșitul anilor 1860 și începutul anilor 1870 a publicat cea mai importantă – și, în ceea ce privește formarea imaginii Praidului, cea mai influentă – publicație a perioadei. Odată cu ascensiunea literaturii de limbă maghiară, literatura de limbă străină pare să piardă teren – dar anul 1863 a fost încă un an important pentru geologia Transilvaniei tocmai datorită unei lucrări în limba germană (*Geologie Siebenbürgens*) publicată de Franz von Hauer și Guido Stache (1833–1921) (cu extrase din însemnările manuscrise ale lui Paul M. Partsch din 1826). Literatura de călătorie a epocii era, de asemenea, în schimbare. Au apărut alte câteva jurnale de călătorie importante despre Transilvania în limbi străine, publicate sub formă de cărți – Arthur J. Patterson (1835–1899) a publicat lucrarea sa

(1869) vizitând Praidul de două ori; Charles Boner (1815–1870), deși nu a vizitat Praidul, a scris despre Muntele de Sare ca o atracție (1865) –, și a fost publicat și primul jurnal de călătorie transilvănean (Salzer 1860) cu calități asemănătoare publicațiilor străine menționate anterior, dar perioada a fost deja mai degrabă caracterizată de proliferarea notelor de călătorie și de diverse prezentări referitoare la băile transilvane publicate în periodice, cu dimensiuni mai reduse (în majoritate în limba maghiară).

Noua eră aduce schimbări notabile și în ceea ce privește conținutul imaginii Praidului. De la mijlocul secolului al XIX-lea, referirile la agate găsite la Praid dispar din descrierile despre localitate. În 1858, industria satului s-a îmbogățit cu o nouă întreprindere, o fabrică de chibrituri. În discursul public din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, această fabrică era a doua cea mai importantă facilități industrială – și obiect de interes pentru excursioniști – după mina de sare. În aceleași decenii, a înviat și interesul arheologic și folcloristic, iar ca urmare, „castelul Rapsóné” a devenit o componentă a imaginii Praidului cu un contur din ce în ce mai accentuat: pe de o parte, mitologia din jurul ruinelor castelului; pe de altă parte, ruinele castelului și împrejurimile sale ca loc de excursii. Mediatizarea acestor conținuturi era impulsionată abia prin publicarea lui László Kőváry (1852b) – prin intermediul lui, numele Rapsóné a ajuns în folcloristica săsească și în literatura maghiară – iar, în cele din urmă, Balázs Orbán era cel care descria și mai explicit ruinele castelului ca loc de interes și de excursie (1868). Conceptul și numele „Sóvidék” („Ținutul Sării”) a devenit mediatizat, de asemenea, prin monografia lui Balázs Orbán.

În această perioadă a apărut primul ghid în limba maghiară, în care Praid era considerat un loc de vizitat (Kőváry 1853); prima publicație tipărită în limba maghiară care anunță în mod explicit că mina de sare de la Praid și Muntele de Sare merită să fie vizitate și văzute (Hunfalvy–Rohbock 1864a); a avut loc prima vizită documentată la fabrica de chibrituri din Praid (1864); au fost făcute primele fotografii legate de Praid, despre satul minier și Muntele de Sare (Orbán 1864); au fost publicate primele reprezentări grafice ale Praidului, care urmau ilustrațiile din cartea lui Hacquet din 1791 – a doua gravură a Muntelui de Sare și a sitului minier, precum și primele ilustrații (o vedere gravată și un plan) ale castelului Rapsóné (Orbán 1868); a apărut prima publicație, tot monografia lui Orbán, în care castelul apare ca destinație de excursii; și a avut loc primul eveniment important care a oferit Praidului prezență semnificativă în discursul public, în presa Transilvaniei, Ungariei și Vienei (adunarea generală din 1864 a Societății Medicilor și Naturaliștilor Maghiari la Târgu Mureș, respectiv excursia la Sovata și Praid, organizată în cadrul evenimentului).

(III) Cea de-a treia perioadă se întinde de la începutul anilor 1880 până la sfârșitul Primului Război Mondial. Primul deceniu al acestei perioade poate fi considerat, iarăși, o perioadă de tranziție – a fost deceniul instituționalizării turismului în Transilvania, al începutului turismului organizat: 1880 – se înființează organizația turistică a sașilor transilvăneni (Siebenbürgischer Karpatenverein); 1881 – se publică primul ghid modern (de tip Baedeker) al Transilvaniei, în limba germană, realizat de Eduard A. Bielz (1827–1898); 1891 – înființarea organizației turistice a maghiarilor din Transilvania (Erdélyi

Kárpát-Egyesület), publicarea primului ghid modern de călătorie în limba maghiară din Transilvania; 1892 – primul jurnal turistic în limba maghiară din Transilvania; 1894 – primul ghid modern în limba română din Transilvania, de Silvestru Moldovan (1861–1915). Aceasta a fost perioada în care excursiile școlare mai lungi și mai scurte au devenit obișnuite în toată Ungaria. În cazul minei de la Praid, ca și în cazul minei de la Ocna Mureș, în această perioadă s-a arătat creșterea masivă a vizitelor de grup la mină. După începutul secolului, s-au format așa-numitele „Societăți Secuiești” (cu organizația centrală la Târgu Mureș) pentru rezolvarea problemelor economice și sociale ale Ținutului Secuiesc. Cu excepția Societății Maghiare de Cultură din Transilvania (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület – fondată în 1884, cu filială în Praid din 1885), aceasta a fost prima organizație care a avut o filială în Praid (începând cu august 1901), și care, printre alte obiective, a încercat să găsească calea prosperității și prin dezvoltarea turismului în Ținutul Secuiesc. Membrii Societății Secuiești din Praid au fost primii localnici ai satului, care pot fi conectați cu un fel de organizare a turismului. Astfel s-a instituționalizat turismul în Transilvania și în Praid.

Condițiile de călătorie din această perioadă pot fi caracterizate de o dezvoltare notabilă. Încet au devenit mai rare nemulțumirile referitoare la calitatea drumurilor, vehiculelor și a cazării. În 1898 prima locomotivă a ajuns la Sărățeni și, după o lungă așteptare, în 1906, și-a deschis gara și Praidul, punând capăt secolelor de izolare. (Mai târziu, în 1915, încă o linie de cale ferată cu ecartament îngust a fost deschisă între ținut și Târgu Mureș.) În anii 1910, au apărut și automobilele – primul automobil deținut de un localnic din Praid a început să circule pe străzile satului în 1910.

Dezvoltarea băilor Corund și Sovata a atins, de asemenea, un nou nivel. Începând cu 1892, stațiunea Băile Corund a fost în proprietatea lui Gyula Gáspár, care a depus eforturi mari pentru a revitalizeza stațiunea balneară – promovarea băii s-a îmbunătățit pe măsură. Între timp, stațiunea Băile Sovata se afla, de asemenea, pe drumul spre dezvoltare. Prima vilă a fost construită în 1894 de Lajos Illyés Sófalvi (1839–1926) pe malul lacului Ursu, care s-a format în a doua jumătate a anilor 1870. De la mijlocul primului deceniu al secolului al XX-lea, Băile Sovata a început să se dezvolte rapid și în anii următori a devansat toate celelalte stațiuni balneare din Ținutul Secuiesc. În materialele publicitare ale băilor Corund și Sovata, multiplicare și produse în mod repetat, Praid, ca loc de excursie, a câștigat un spațiu publicitar important. În jurul sfârșitului de secol, au apărut primele cărți poștale cu ilustrațiile băilor Corund și Sovata, dar nici cărțile poștale ale Praidului n-au întârziat prea mult – prima carte poștală datată cu exactitate din baza de date a cercetării datează din 1905.

Deschiderea minei Elisabeta (1898) a fost unul dintre cele mai importante momente istorice industriale ale perioadei. Celălalt moment important a fost începutul unei noi ere a minei: odată cu deschiderea căii ferate către Praid (1906), pentru prima dată în istoria minei cu indicatoare modeste, a avut loc o creștere semnificativă în producție.

Schimbări importante pot fi înregistrate și în privința imaginii Praidului. La sfârșitul anului 1899, fabrica de chibrituri Reitter a fost mutată la Cluj, în urma căreia paleta

de atracții a Praidului a devenit mai simplă. În același timp, ultimul sfert al secolului al XIX-lea și perioada de după începutul secolului nou până la izbucnirea războiului, a fost intervalul în care profilul industrial al Praidului s-a întărit cu adevărat – pe lângă mineritul sării și fabricarea chibriturilor, studiul prezent expune încă mineritul pietrei, fabricarea de mobilă, producția de ceramică, fabricarea cărămizilor și țiglelor, fabricarea păturilor și distilarea. În afara fabricii de chibrituri, niciuna dintre afacerile legate de aceste activități n-a crescut într-o măsură, încât să depășească nivelul de importanță locală sau regională, dar toate au contribuit la conturarea profilului de centru industrial al Praidului – și din punct de vedere al istoriei turismului, nu este lipsit de importanță nici faptul că unele dintre aceste facilități industriale erau deschise și pentru vizitatori ocazionali. Începând cu anii 1870–80, din când în când au apărut publicații care făceau referire la Praid ca fiind o stațiune balneară, dar de fapt, Praidul nu s-a transformat într-o astfel de locație înainte de Primul Război Mondial – doar perioada postbelică a adus astfel de schimbări.

Pe lângă construcția spontană a imaginii, începând cu anii 1890, se observă deja un efort mai intenționat pentru formarea imaginii localităților din arealul Praidului. Noua instituție a turismului maghiar transilvănean, Societatea Carpatină Ardeleană (EKE), a organizat viața turistică, a construit infrastructura necesară, a promovat locurile și, astfel, a poziționat diferitele destinații. În localizarea atracției sării de suprafață, de exemplu, autorii societății au poziționat Sovata mai bine, decât Praidul. Cu toate acestea, formarea imaginii a celor două localități vecine a luat o altă direcție. În 1896 a fost publicată lucrarea „Székelyföld” de Vilmos Hankó, care, printr-o descriere și o ilustrație pe pagină întregă a Muntelui de Sare, lega sarea de suprafață mai puternic de Praid – conținuturi care ulterior au fost distribuite într-o multitudine de reproduceri. În același timp, Băile Sovata era în plină expansiune, și numele Lacului Ursu a devenit o emblemă primară în imaginea localității. (Sarea de suprafață a rămas un element constant și în continuare în imaginea mediatizată a Băii Sovata, dar fiind deja mai ales un conținut secundar).

Cu toate acestea, cea mai intensă și mai bine orientată încercare de a construi turismul din perioada respectivă nu se leagă de EKE, ci de biroul central al Societăților Secuiești: în 1903 și 1905, presa maghiară (din Budapesta și cea din diferitele părți ale țării) a fost inundată de planuri de excursii în Ținutul Secuiesc. A fost prima campanie media din istoria Praidului care a avut ca scop creșterea traficului turistic în regiune, inclusiv în Praid. În 1907, Gyula Merza (1861–1943), unul dintre primii organizatori turistici profesioniști, membru EKE, a schițat imaginea Ținutului Sării ca o microregiune turistică care merită promovată și administrată în mod coerent.

Ținutul Secuiesc s-a conturat pentru prima dată ca regiune turistică la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului al XX-lea. Desigur, rolul cel mai important ca premergător al acestui proces îl are lucrarea lui Balázs Orbán (care descrie pe fiecare pagină a monografiei sale un Ținut Secuiesc vizitabil, accesibil și plin de valori) – dar la sfârșitul anilor 1860, începutul anilor 1870, în Transilvania nu exista însă turism instituționalizat. Prima lucrare care a descris Ținutul Secuiesc ca regiune turistică după ce mișcarea tu-

ristică s-a răspândit și s-a instituționalizat în Transilvania, a fost cea a lui Vilmos Hankó (1896), publicată de EKE. Această imagine a fost întărită de promovarea Ținutului Secuiesc de către Societățile Secuiești la începutul noului secol. Tot în aceeași perioadă a început profilarea Ținutului Sării ca o microregiune turistică. Aceștia au fost primii ani ai turistificării regiunii.

În această a treia perioadă a apărut primul articol independent despre Praid, cu o ilustrație pe pagină întreagă a sitului minier și a Muntelui de Sare într-o revistă din Budapesta (Nemes 1882a); primele ghiduri de călătorie moderne publicate în Transilvania, care descriau deja Praid mai detaliat – în germană, maghiară și română (1881, 1891, 1894); a apărut, de asemenea, prima ilustrație grafică publicată în format tipărit despre Canionul de Sare (*OMMIK* 1901); primele cărți poștale cu conținut legat de Praid (în jurul anilor 1904–1905); au început să se înmulțească fotografiile (publicate) despre Praid (primele după fotografiile lui Balázs Orbán din 1864); au apărut primele publicații care menționează fabrica de ceramică din Praid ca obiect de interes pentru excursioniști (1879, 1880); s-a realizat prima conectare a Praidului la sistemul feroviar transilvănean (1906); s-a înființat prima societate locală (1901), care a văzut și dezvoltarea turismului ca o soluție posibilă pentru problemele socio-economice ale vremii; și aceasta a fost perioada (aproximativ deceniul 1895–1905) în care – folosind noțiuni de astăzi – Ținutul Secuiesc s-a conturat ca o regiune turistică, iar Ținutul Sării ca o microregiune turistică. Prin atracțiile sale, Praid a fost o stațiune turistică importantă pentru ambele.